

ҚАРЛУҚ-ҚОРАХОНЛАР ДАВЛАТИДА ҚЎЛЛАНГАН “БУҒРА” ТОТЕМИ ХУСУСИДА

Махмудов Бехзод Хамидович

Ислом Каримов номидаги ТДТУ

Олмалиқ Филиали катта ўқитувчиси, т.ф.н.,

+99894-401-45-88

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада илк ўрта асрларда ўлкада мавжуд бўлган Қарлуқ-Қорахонлар давлатининг бошқарув тизимида ҳоқон номларида улугвор унвон ўрнида қўлланган “буғра” тотем хусусида сўз кетади. Бунда ушбу тотемни ҳоқон номларида унвон сифатида акс этишини ижтимоий-сиёсий моҳияти ва давлат бошқарувида яғмо қабиласини ўрни атрафлича таҳлил этилган.

Калит сўзлар: *Қарлуқ-Қорахонлар, буғра, тотем, олий ҳокимият, маҳаллий ҳокимият, қорахон, арслонхон, тавгачхон, Абдулкарим Сатук Қорахон, кўк тангри, шомонлик, Махмуд Қошғарий, Билга Кул Қодирхон, сомонийлар, қарлуқ, чигил, халач, яғмо.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается «паровой» тотем, использовавшийся в административной системе карлукско-караханидского государства в раннем средневековье вместо славного титула хакан. Подробно анализируется социально-политическое значение отражения этого тотема как титула в именах каганов и роль племени яғмо в государственном управлении.

Ключевые слова: *карлуки-карахань, буғра, тотем, верховная власть, местная власть, карахан, лев, тавгачхан, Абдулкарим Сатук Карахан, голубой бог, шаманизм, Махмуд Кашкари, Билга Кул Кодирхан, Саманиды, карлук, чигил, халач, яғмо.*

ABSTRACT

This article discusses the "steam" totem used in the administrative system of the Karluk-Karakhanid state in the early Middle Ages instead of the glorious title of khakan. The socio-political significance of the reflection of this totem as a title in the names of kagans and the role of the Yagmo tribe in state administration are analyzed in detail.

Keywords: *Qarluq-Qarakhans, bugra, totem, supreme authority, local authority, qarakhan, lion, tavgachhan, Abdulkarim Satuk Qarakhan, blue god, shamanism, Mahmud Qashqari, Bilga Kul Qodir Khan, Samanids, qarluq, chigil, halach, yagmo.*

КИРИШ

Қарлуқ-Қорахонлар давлати улкан салтанат даражасига эришганидан сўнг, (XI-XII аср) унинг давлат бошқарувида ҳам ўзига хос тартиб-қоидалар юзага келди. Бу давлат бошқарувида оид тартиб-қоидалар туркий халқларнинг давлатчилик тажрибасида аввалдан мавжуд бўлиб келган бўлса-да, уни мазмун-моҳият жиҳатдан янгича йўсинда такомиллаштиришда қорахонлар катта ҳисса қўшишди.

Қарлуқ-Қорахонлар давлатининг давлат бошқарувини асосан икки поғонали тизимга бўлдиқ. Унга кўра, биринчи поғона марказий давлат бошқаруви ҳисобланиб, уни одатда «олий ҳокимият», деб аташ мумкин. Иккинчи поғонани эса «маҳаллий ҳокимият» ташкил этган. Ўз ўрнида у ҳам бир неча босқичга бўлинади. Қорахонийлар давлати тепасида бутун олий ҳокимиятни ўзида мужассам этган «буюк хон», қорахон турган. Ҳокон номларида унвон сифатида «қорахон» атамаси билан бирга «буғраҳон», «арслонхон» ва «тавғачхон» каби бошқа улуғвор унвонлар ҳам бирдай қўлланилган. Бу унвон сифатида қўлланилган атамаларнинг баъзилари қабила тотемлари билан боғлиқ бўлса, баъзилари эса мазмун жиҳатдан юксак нуфуз ва даражани англатган.

Қуйида давлат ҳукмдори номида унвон сифатида қўлланилган мазкур атамаларнинг бири яъни, «буғраҳон» хусусида алоҳида атрофлича тўхталиб ўтишни жоиз, деб топдик. Чунки унвон сифатида қўлланган бу атама шунчаки жарангли ном бўлмасдан, балки шу даврнинг ижтимоий-сиёсий ва мафкуравий ҳаётини ҳам ўзида акс эттирувчи чуқур мазмунга эга бўлган.

Тарихдан маълумки, диний эътиқод инсон фаолиятида қадимдан муҳим аҳамиятга эга бўлиб келган. Инсон дастлабки вақтда ўзининг турмуш-тарзи ва меҳнат жараёнини ривожлантириб бориш билан биргаликда диний қарашларини ҳам шакллантириб борди. Кейинчалик инсон ҳаётида сиёсий, ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг тараққиёти давомида бу диний қарашлар эндиликда бутун қабила, элат ва халқларнинг ўзаро боғлаб турувчи узвий эътиқодига айланади.

Биз диний эътиқодни инсоннинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти билан боғлиқ ҳолда тасвирламоқдамиз. Чунки ҳар бир халқнинг онгида шаклланган бу диний қарашларнинг таъсирини бевосита шу халқнинг оддий турмуш-тарзидан тортиб, то унинг давлатчилик аънаналарида ҳам кузатишимиз мумкин. Бу ҳодисадан туркий халқлар ҳам мустасно эмас, албатта. Туркий қавмлар ўз сулолалари бошчилигида кўплаб давлатларни ташкил этиш баробарида,

ўзларига хос бўлган диний дунёқараш билан боғлиқ удумларини шу давлатчилик анъаналарида ҳам қўллаб келишган. Жумладан, Қарлуқ-Қорахонлар давлатчилиги тарихида ҳоқон номига турли улуғловчи унвонлар қўшиб айтилган. Бу унвонларнинг аксарияти эса қабила тотемлари билан боғлиқ бўлиб, қабиланинг ибтидоси ҳисобланган тотем номи унвон сифатида ҳоқон номи ўрнида қўлланилган.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Маълумки, Қарлуқ-Қорахонлар давлати ташкил топгач, ўзининг сиёсий фаолиятини давом эттираётган вақтда Мовароуннаҳр ва унга туташ худудлар аҳолисининг асосий қисми ислом динига ўтган эди. Ислום дини айнан шу даврларда ўз ривожланишининг юксак чўққисига кўтарилиб, алоҳида маданият тусига кириб борди. Бу жараёнлар эса, ўз навбатида Қарлуқ-Қорахонлар давлати таркибидаги туркий қабилаларга ҳам таъсир этиб, Мовароуннаҳрнинг ўтроқ аҳолиси билан этник маданий алоқалар натижасида улар ҳам аста-секин ислом динини қабул қила бошлашди. Шундай қилиб, ислом дини кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли орасида ҳам кенг тарқалди. Мовароуннаҳр ва Хоразм ўлкаларида, уларнинг атрофида яшовчи чорвадор қабилалар турғун аҳоли билан деярли бир вақтда ислом динига ўтган эдилар. Сирдарё соҳилида ва унинг шимолидаги минтақаларда яшовчи кўчманчи қабилалар эса IX-X асрлар давомида ислом динини қабул қилганлар. Биргина 960 йилнинг ўзида 200 минг хонадон, яъни туркий аҳоли ислом динига ўтган эдилар [1. С.69-74].

Қарлуқ-Қорахонлар давлати раҳбарлари ҳам ислом дини аҳамиятини чуқур тушуниб етган ҳолда, ислом маданияти ривожига раҳнамолик қилишди. Жумладан, Сатук Қорахон туркий хонларнинг ичида биринчи бўлиб ислом динини қабул қилади ва шундан кейин унинг мусулмонча номи Абулкарим (тўлиқ номи ва унвони Абулкарим Сатук Қорахон) бўлади. Сатук Қорахон даврида қарлуқ, чиғил, халач, яғмо ва бошқа қабилалар бирин-кетин ислом динига ўтишган [С.Б.69-74]. Бу ҳодиса албатта давлатнинг бирлашувида катта аҳамиятга эга бўлган.

Биз сўзни бевосита давлат таркибидаги аҳолини ислом динига ўтиш жараёнидан бошладик. Албатта, бунинг ўзига хос сабаблари ва қабила тотемларига боғлиқ жиҳатлари бор.

Гап шундаки, туркий халқларда қадимдан мавжуд бўлиб келган Кўк тангри дини, шомонлик эътиқоди ва тотемистик қарашларнинг излари айнан шу даврларда, яъни мазкур давлат ислом динига тўлиқ ўтган вақтда ҳам туркий

қабилалар онгида сақланиб келган. Бунинг тасдиғини эса хон унвонларида акс этган тотем номларидан ҳам кузатишимиз мумкин.

Ислон дини туркий қабилалар онгида эски диний қарашлар уйғунлиги асосида ривожланиб, ўзига хос хусусият касб этган. Туркий қабилалар шу даврга қадар сиғиниб келган Кўк тангри, шомонлик ва тотемистик қарашлар бу вақтга келиб барҳам топган бўлса-да, унинг белгилари сақланиб қолган.

Юқоридаги мулоҳазага таяниб айтиш мумкинки, бу жиҳатлар бевосита давлат ҳукмдорлари номида ҳам уйғунлашган, яъни Қарлуқ-Қорахонлар ҳоқонлари исломий исм билан биргаликда эски диний қарашлар асосидаги қабилалар тотемларига боғлиқ номлар билан ҳам улуғланиб келинган.

Маълумки, туркий қабилаларда қадимдан тотемистик диний тасаввурлар мавжуд бўлган. Ҳар бир қабиланинг ўз тотеми бўлиб, бу ўша қабиланинг оддий фикрлашини англамайди, балки улар ўз ўтмишини билишга интиланликларини билдиради. [3. С.90-91]. Бунга кўра улар ўз ўтмишини бирор тотемга боғлаб, у ҳақда турли диний қарашларни юзага келишига сабаб бўлган. Бу борада туркийлар кўп ҳолларда бўри, арслон, тонга, буғра каби ҳайвон номларини тилга олишади. Ушбу ҳайвон номлари нафақат тотем сифатида қадрланган, балки шу қабила сардорларининг уддабуронлиги, шижоати, абжирлиги, мардлиги ва қудрати каби сифатлари ҳам шу ҳайвонларга қиёсланган ҳолда таърифланган.

Шунинг учун туркий хонларнинг номлари ва унвонларини тилга олганда, бўри, арслон, тонга, буғра каби тотем билан боғлиқ улуғвор унвонларни учратамиз. Бу ҳодиса барча туркий давлатларда бўлгани каби ушбу давлат ҳукмдорлари номларида ҳам мавжуд бўлган.

Қарлуқ-Қорахонлар ҳоқонлари «буғра» унвони билан улуғлангани ҳақида юқорида қайд этган эдик. «Буғра» атамасининг маъноси ҳақида манбаларда турли хил фикрлар мавжуд. Жумладан, бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий «буғра – эркак туя. Буғраҳон исми ҳам шундан олингандир», деб маълумот беради [4. Б.397].

Бугунги кунда кўпгина тарихий асарларда «буғра» – бу икки ўрқачли туя маъносида келади, деб қайд этилган [5. С.90]. Бу хусусида А.Р. Муҳаммаджонов эса «буғра» – бу оғир юк кўтарадиган бичилган туя маъносини англатади, дея фикр билдирган [6. Б.110].

Маълумки, «буғра» яғмо қабиласининг тотеми ҳисобланади. Яғмо қабиласи эса чорвадор бўлиб, кўчманчи ҳаёт тарзига эга бўлган. Кўчманчи-лик турмуши албатта машаққатли бўлиб, ўз чорва молларини воҳама-воҳа,

манзилма-манзил ҳайдаб юриш осонликча кечмаган. Бунда мавжуд сиёсий, ижтимоий-иқтисодий зиддиятлар ҳам барча кўчманчи қабилалар учун оғир кечиб, улар ўзи яшаб турган ҳудудларни тез-тез ўзгартириб туришга, баъзан эса кимсасиз қумлоқ чўлларда узоқ вақт қолиб кетишларига тўғри келган.

Ушбу қабилаларнинг диний эътиқоди ҳам мана шундай мушкул оғир вазиятда шаклланиб, улар қайсидир жонзотларни шундай шароитда ўзларига бўлган кўмаги учун тотем сифатида муқаддас санаб, эътиқод кўйишган. Тотем, яъни ўз аجدодларининг ибтидоси сифатида ҳам кўпинча айнан шу ҳайвонни танлашган.

Демак, яғмо қабиласининг тотеми ҳам шу асослардан келиб чиққан ҳолда «буғра» ҳисобланган. «Буғра» бу – туя ҳайвони эканлиги аниқ. Лекин ҳар қандай туя ҳам тотем бўлавермаган. Чунки юқорида келтирилган турмуш шароитида кўпроқ оғир юк кўтарадиган нортуялар катта аҳамиятга эга бўлган. Бундай туялар сирасига эса бичилган эркак туяларни киритиш мумкин. Уларнинг юк кўтариш қуввати ва чидамлилиқ даражаси ҳам оддий бичилмаган ва урғочи туяларга нисбатан юқори бўлган. Кўриб турганимиз-дек, бу масалада А.Р. Муҳаммаджоновнинг фикрларини тўғри, деб ҳисоблаш мумкин. Ҳақиқатдан ҳам «буғра» бу – оғир юк кўтарадиган, бичилган туя бўлиб, туянинг каттаси, яъни нортуя ҳисобланган.

Кўчманчи чорвадор яғмо қабиласи бежизга бу кучли ҳайвонни ўзларига тотем-ибтидо сифатида танлашмаган. Албатта, ўша даврда туя узоқ, машаққатли йўлларда тегишли манзилга етказиб борувчи транспорт воситаси сифатида ҳам жуда қадрланган.

Шундай қилиб, «буғра» – бу оғир юк кўтарувчи бичилган туя бўлиб, яғмо қабиласининг тотеми ҳисобланган, кейинчалик ҳоқонлар номига унвон ўрнида қўлланилган. Аммо «буғра» атамасини унвон ўрнида қачондан бошлаб, нима учун ҳоқон номида қўлланилгани ҳақида манбаларда аниқ айтилмаган. Қарлуқ-Қорахонлар давлати тарихини ўрганиш жараёнида биз ҳоқон унвонидаги «буғра» атамасини асосан кейинги даврларда, яъни давлат ташкил топган вақтларда эмас, балки X асрнинг 2- ярмидан кейинги даврда кўпроқ кузатамиз.

Аниқроқ қилиб айтганда, қорахонлар номида бу унвон асосан Сатук Буғра Қорахон (930-955) давридан бошлаб кўпроқ учрайди. Унинг авлодларини деярли барчасининг номида ҳам бу атамани учратамиз (Хорун Буғраҳон, Муҳаммад ибн Юсуф Буғраҳон, Иброҳим ибн Наср Буғраҳон ва бошқалар). Бу ҳодисани эса кўпгина муаллифлар Қорахонийлар давлатини бевосита яғмолар томонидан ташкил этилганлиги ҳақидаги нотўғри илмий қарашлар билан

боғлашади. Бу ҳақда ишимизнинг олдинги саҳифаларида ҳам айтиб ўтганимиздек, айрим тадқиқотчилар Сатук Буғраҳонни Қорахонлар давлатининг бошловчиси, давлатга эса яғмо қабиласи асос солган, деб кўрсатишган. Агарда ҳақиқатдан ҳам Сатук Буғраҳон давлат асосчиси бўлган тақдирда ҳам, давлатни яғмолар ташкил этган, деган фикрлар асоссиздир. Чунки Сатук Буғраҳон – бу қарлуқ ҳукмдори бўлмиш Билга Қул Қодирхоннинг невараси эди. Шу ўринда, бир мулоҳазали савол туғилади. Нима учун «буғра» атамаси яғмо қабиласи ибтидоси ҳисобланса-да, давлат ҳукмдорлари қарлуқлардан бўла туриб, ушбу унвон билан улуғланган?!

Бу мураккаб, чигал масалада К.Ш. Шониёзов қўйидагича фикр билдиради: «Тилга олинган атамалар (буғра, арслон – Б.М.) мавжуд бир қабила (чиғил ёки яғмо)нинг ўнгони (тамғаси) бўлмаган. Бу атамалар давлатни бошқараётган хоннинг жамиятда тутган ўрни, мавқеи, маҳорати ва ислом динига бўлган муносабатларига қараб берилган бўлиб, уларни номларига қўшиб айтилган»[7. Б.42].

Тадқиқотчининг фикрига кўра «буғра» – бу фақат яғмо қабиласига тегишли тотем бўлмаган. У фикрини давом эттириб, ушбу унвон бошқа ҳоқонларда ҳам мавжуд бўлганлигини мисол тариқасида келтириб ўтади [8. Б. 42-43]. Олимнинг бу қайдлари албатта эътиборга молик бўлиб, ҳар бир тотем номи билан боғлиқ бу унвонлар бошқа туркий қабилаларга ҳам бегона эмаслигини англатади. Лекин бизнинг назаримизда, қорахонларда бу унвоннинг ҳоқон номларида мустаҳкам ўрин эгаллашига сабаб бўлган бошқа жиҳатлар ҳам мавжуд.

Демоқчимизки, «буғра» атамаси бошқа қабила ҳоқонлари номида ҳам унвон сифатида ишлатилган бўлиши мумкин, лекин Қарлуқ-Қорахонлар давлатига хон номидаги бу улуғловчи сифатнинг кириб келишига яғмо қабиласи сабаб бўлганлиги эҳтимолга яқинроқдир. Бу билан биз «буғра» унвони яғмо қабиласига тегишли экан, демак подшолар ҳам шу қабилага мансуб бўлган, демоқчи эмасмиз. Фикримизни давом эттирадиган бўлсак, давлат ҳукмдори номидаги бу унвон тотем сифатида қайси қабилага тегишли бўлса, шу қабиланинг мазкур давлат таркибида эканлигини тасдиқловчи ҳолатдир.

Яғмоларни аввал ҳам айтганимиздек, давлатда тутган ўрни жуда аҳамиятли бўлган. Уларнинг жанговарлик руҳиятига эга ҳарбий бў-линмалари сиёсий курашларда фаол қатнашиб келган. Яғмо қабиласи давлат таркибида бўлиб келган бошқа қабилалар каби ўзаро этник-маданий алоқаларда иштирок

этиб келишган. Бу жараёнларнинг натижасида улар ҳам аста-секин давлат бошқарувига оид муҳим масалаларни ҳал қилишда қатнаша бошлашган. Айниқса, ички тахт учун ўзаро курашларида яғмо қабиласининг ҳарбий қўшинлари ҳал қилувчи таъсир кучига эга бўлган.

Ушбу ҳолатларнинг барчасини умумлаштирган ҳолда айтадиган бўлсак, «буғра» унвони яғмоларнинг айнан шу давлатдаги фаол фаолияти натижасида хон номига қўшиб айтилган. Фикримизни тасдиғи сифатида айрим мулоҳазаларимизни ҳам билдириб ўтсак. «Буғра» унвони юқорида айтганимиздек, Сатук Буғраҳон ва унинг авлодлари бўлмиш кейинги ҳокон номларига асосан X асрнинг 2- ярмидан бошлаб қўшиб айтилган.

Ушбу жарангдор унвонни айнан шу даврдан бошлаб хон номларида учраши ҳам бесабаб эмас. Чунки X аср ўрталарига келиб, Қарлуқ-Қорахонлар давлати қўшни давлатларнинг заифлашуви (яъни Сомонийлар) ҳисобига ҳам илгарига нисбатан куч-қудрати анча ўсди. Ундаги мавжуд қабилаларнинг ўзаро уюшиши ягона қудратли ҳукмдор қорахонлар теварагида кечган. Энди бу давлатда бир ёки икки қабилла аҳолиси эмас, балки барча қабилалар ўзаро бирикиб, давлат ҳаётида биргаликда фаолият юритишган. Қудратли ҳукмдор ҳам уларнинг барчасининг кўмагига муҳтож бўлган, шу сабабдан қорахонлар ҳам қабилаларни бирлаштириб туриш, ҳам давлатни яхлит ҳолда тутиб туриш учун қабилалар ўртасидаги иттифоқни сақлашни ўз бурчлари, деб билишган. Шунинг учун ҳоконлар қайси қабиладан бўлган-лигидан қатъий назар барча қабилаларни ўзига яқин тутиб, уларнинг давлатдаги аҳамиятини инкор этмаган ҳолда, шу қабилаларнинг тотемларини унвон сифатида ўз номларига қўшиб айтишган.

ХУЛОСА

Фикримизча, подшолик даражасига қабилла тотемларининг номлари би-лан нисбат берилиши, шу қабиланинг давлат ҳаётидаги ўрни билан боғлиқ бўлиб, «буғра» тотеми ҳам яғмо қабиласининг нуфуз ва даражасига кўра ҳукмдорлар номига унвон сифатида, бошқа улуғловчи унвонлар билан бирга қўшиб айтилган. Ушбу унвоннинг хон номларида қанчалик кенг йўсинда қўлланилганини шундан ҳам билса бўладики, тарихий манбаларда, баъзан қорахонлар сулоласини «буғраҳонлар», давлатини эса «Буғраҳон давлати», деб аташ расм бўлган. Кўриниб турибдики, ҳоконнинг кўпдан-кўп улуғловчи унвонларидан бири бўлмиш биргина «буғраҳон» атамасининг хон номларида

қўлланилишининг ўзи шу даражада мунозараларга бойки, биз ҳам ушбу масалада изланишни ҳали яна давом эттиришни ният қилиб қоламиз.

REFERENCES

1. Бартольд В.В Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – М.: Наука, 1968. Соч. Т.V. – С. 69-74.
2. Бартольд В.В Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – М.: Наука, 1968. Соч. Т.V. – С. 69-74.
3. Гумилев Л.Н. Қадимги турклар / Таржима, кириш сўз муаллифлари ва нашрга тайёрловчилар. Б. Ўрда- бекли., А. Айритомий. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 90-91.
4. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. / Тарж ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталибов. – Тошкент: Фан, 1960й. 1-жилд –Б. 397.
5. Кораев О. История Караханидского каганата. – Фрунзе: Илим, 1983. – С. 90.
6. Муҳаммаджонов А.Р. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 110.
7. Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. –. – Тошкент: Шарқ, 1999.- Б. 42.
8. Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. –. – Тошкент: Шарқ, 1999.- Б. 42-43.